

Ик. Стефан (Стойчо) Стайков

(д-р, гл. асист. по История на Църквата в Софийския университет
„Св. Климент Охридски“)

ПАТРИАРХ КИРИЛ БЪЛГАРСКИ КАТО ЦЪРКОВЕН ИСТОРИК

The author is Senior Assistant Professor at the Faculty of Theology of Sofia University “St. Kliment Ohridski,” Sofia. E-mail: staikov@theo.uni-sofia.bg; <https://orcid.org/0000-0002-6669-2594>.

Abstract: Fr. Stephan (Stoycho) Staykov,
Patriarch Cyril as a Church Historian.

The tradition of commemorating anniversaries dates back to antiquity, and despite the passage of centuries, it remains a significant occasion and a duty for contemporaries to pause, reflect on the past, and reconnect with the rich historical heritage that has come down to us. Over 6,000 pages of Church history have been preserved for this meeting and today's celebrations in memory of Patriarch Cyril. On this occasion, marking the 120th anniversary of his birth and the 50th anniversary of his death, it is fitting to acknowledge the undeniable contribution of the holy Patriarch to Bulgarian Church historiography.

Keywords: *Patriarch Cyril of Bulgaria, Church History, Historiography, Bulgarian Exarchate, Metropolitan of Plovdiv, Bulgarian Church*

Традицията за отбелязване на юбилейни годишнини се губи в недра на дълбоката древност, но независимо от тежестта на вековете тя остава чудесен повод и задължение на съвременниците да спрем за миг, да обърнем поглед към миналото и да се потопим отново в огромния заряд на историческото наследство, което е достигнало до нас. Повече от 6000 страници църковна история ни е оставил за тази среща и днес чествания приснопаметен Патриарх Кирил. Масит духовник и колоритен предстоятел на малка, но древна и изпълнена с духовна мощ патриаршия, наследница на българското църковно величие и достойнство. В дни на възпоменание, 120 години от рожде-

нието и 50 години от смъртта му, подхожда да загърбим нееднозначните оценки за служението, делата и трудовете на Патриарх Кирил, и да признаем безспорния принос на светейшия патриарх за Българската църковна историография.

Независимо от положителния отзвук и висока научна оценка на издадените трудове на Патриарх Кирил, прави впечатление, че се поставя акцент повече в културологичен и народностен план.¹ В интерес на истината водещият момент в произведенията на Патриарха е Църквата и нейния исторически момент на духовна проява сред българите и възстановената Българска държава.

Потвърждение за научния интерес на Патриарха е първото му произведение на историческа тема: „Църквата и синагогата през първите три века“ издадена през 1934 г. Естественото развитие на академичната мисъл у младия Кирил, го насочва в търсене на фундамента, върху който е изградена Църквата. Тук той разглежда основаването на Църквата, нейното развитие, и отношението и към еврейската синагога. Сравнително кратко по обем, в него тогава архимандрит Кирил загатва траен интерес към историята и по-точно към църковната. Ето защо след благоприятно развитие на духовната му кариера след повече от 10 години подготовка предприема едно мащабно по замишля си дело за събиране, обработване, анализиране, написване и издаване на трилогията за приснопаметните предстоятели на Пловдивската катедра. В лицето на митрополитите Паисий, Панарет и Натанаил той открива примера на духовната школа, калена и преуспяла в бурния преход на църковно-народната борба, намерила своя завършен вид в учредяването на Българската екзархия и пренесла плода на този творчески акт през годините на жертвено служение и всеотдаен духовен подвиг.

През 1948 г. излиза първа част от трилогията озаглавена: Паисий – Митрополит Пловдивски в църковно-народната борба († 1872) с обем 320 с. Още в предговора митрополит Кирил използва примера на забележителния пловдивски митрополит Паисий за да определи рамките на църковната борба и духовният плам на църковните дейатели, които обрели своето достойнство и дълг за изпълнение на

¹ В потвърждение на това се явява избирането му за редовен член на БАН (10 юли 1970 г.) и обявяването му за Академик по национална културна история на българския народ през епохата на Възраждането.

Христовите повели, с които били закърмени в служба на Божия народ и на Църквата. Паисий е пример и ярък представител на плеядата църковници, проявили живо църковно-християнско съзнание. Той е един от дейците, които поставят много точна оценка на историческата действителност, оценка, която ще стане образец за християнско отношение към нацията и народната борба, а именно, че те не стоят по-високо от ценностите на християнската вяра и нейния изразител Църквата². Изключително морален и доблестен като архиерей, Паисий поставил достатъчно висок праг на чест и достойнство със своя отказ от избор за български митрополит.

Тук в оценката, която прави митрополит Кирил за личността на Паисий прозира личната му оценка на описваните събития, в която изразява свои мисли за ролята на църковната борба и мястото на Църквата в процеса на народна пробуда. Още в самото начало на изследването той разглежда обстойно събитията, в които се преплита съдбата и църковното служение на митрополит Паисий. Липсата на достатъчно сведения за живота на приснопамятния митрополит не възпрепятства пълнотата на историческия разказ. Авторът използва предоставената възможност, за да запълни общата картина на времето, в което протича битието на българите, белязано от ограничението на чуждата вяра и чуждоезичното духовно попечение, с хронологически аргументиран исторически разказ. В хода на повествованието е изградена структура, която ще видим и в последващите произведения на автора. Изследователската страст на бъдещия патриарх, ще набира сили и възможности за да се изпълни голяма част от поставената цел, а именно, да се съберат, опишат, разчетат, да се систематизират максимален брой извори, засягащи изследвания екзархийски период и последващата история на Българската православна църква³.

Следващия том от поредицата посветен на митрополит Панарет

² Кирил Пловдивски, *Паисий, митрополит Пловдивски в църковно-народната борба*, Пловдив, 1948 [Cyril of Plovdiv, *Paisiy, Metropolitan of Plovdiv in the church-national struggle*, Plovdiv, 1948], с. 3.

³ За илюстрация на гореказаното можем да посочим една приблизителна статистика на съдържанието на изследването за митрополит Паисий, а именно: авторът е използвал 64 цялостни изследвания, 90 обяснителни бележки под черта и над 300 архивни единици, писма и статии от вестници и списания.

Пловдивски⁴ излиза от печат през 1950 г. с обем от 455 страници. Тук отново са представени множество оригинални документи и текстове, които се публикуват за първи път от автора. Плодът от изследователската дейност при съставянето на този том е един нов момент от дейността на пловдивските митрополити до този момент, а именно, участието на владиката в църковното управление като Пловдивски екзархийски митрополит и член на Светия Синод на новоучредената Българска екзархия⁵. Представени са ценни сведения за дейността на Църквата срещу решенията на Берлинския договор (1878) и участието на Пловдивски Панарет в тази съпротива. Като цяло отново акцентът в изследването е в църковно-исторически план, като при всеки подходящ момент е подчертана ролята и основната заслуга на Българската църква в процеса на възраждане и съзиждане на освободеното отечество.

Третата книга от поредицата посветена на митрополит Натанаил Пловдивски излиза през 1952 г. с обем 602 страници. Митрополит Кирил позиционира този исторически очерк хронологически коректно и като продължение на историческия разказ за предстоятелите на заслужилата особено място Пловдивска епархия в екзархийския проект за възстановяване на Българската църква. Особено внимание митрополитът отделя на житиеописанието на митрополит Натанаил, както и той сам отбелязва, поради липса на стойностно изследване на неговия живот и дейност, или по-точно, липсата на каквото и да е изследване за този достоен митрополит. Ценни сведения за живота и делата на митрополит Натанаил авторът открива в неговата автобиография. Независимо от критичното отношение към мемоарната й стойност, митрополит Кирил оценява информацията в автобиографията и подчертава голямото й значение като извор за епохата, и за живота на Натанаил⁶. Отново се вижда методологията и подхода на митрополит Кирил при подготовката и осигуряването на достатъчно

⁴ Пловдивски Кирил. *Панарет, митрополит Пловдивски (1805 – 1883)*, София, 1950 [Cyril of Plovdiv. *Panaret, Metropolitan of Plovdiv (1805 - 1883)*, Sofia, 1950].

⁵ *Енциклопедия България*, т. 5, София: Издателство на БАН, 1986 [Encyclopedia Bulgaria. Vol. 5, Sofia: Bulgarian Academy of Sciences Publishing House, 1986].

⁶ Пловдивски Кирил, *Натанаил, митрополит Охридски и Пловдивски (1820 – 1906)*, София, 1952 [Cyril of Plovdiv, *Nathanael, Metropolitan of Ohrid and Plovdiv (1820 - 1906)*, Sofia, 1952], 13.

оригинални (изворови) свидетелства, използване на всички налични публикувани и открити сведения, както и критическа обработка на известните и отново проверени свидетелства за събитията и историческите личности от разглеждания период.

Личността на митрополит Натанаил заслужава едно по-задълбочено изследване на живота и църковното му служение през дните на съзиждане и борбата за духовната идентичност и народностно определение. Основа на изследването стават частните архиви на дейци от епохата на църковната борба и народното революционно движение. Основен обект на търсачество и изследване се явява богатата кореспонденция, която води митрополит Натанаил, известни и запазени писма, нови, открити и някои все още неиздадени документи. Богат орнамент на изследването е историографската справка и позоваването на конкретни исторически извори, отново с методологията и изразните средства приложени в останалите исторически очерци от трилогията.

Книжовен духовник като Натанаил не можел да остане равнодушен към народните очаквания. Ето защо, още през ученическите си години той проявява своя духовен устрем с активно присъствие в българската диаспора на семинариите в Кишинев и Одеса⁷. Своя принос в защита на българската претенция за независима църква той допринася с темата на своята дисертация на тема: „О том, что Болгарскій Архієпископъ в древнія времена не зависѣлъ ни от Римскаго, ни от Константинопольскаго Патріарховъ“, която публикува редактирана в сп. Български книжици през 1958, 1959 и 1960 г. под друго заглавие. В тази връзка митрополит Кирил дава положителна оценка за усилията и научната работа на Натанаил, независимо от някои погрешни схващания в работата му⁸.

Активното участие на Натанаил в църковния живот на Българската екзархия започва с неговия избор за митрополит на Охрид. След трогателна раздяла със Зографското братство и утехата, че ще остане „завинаги манастирски брат и съборен старец“⁹, на 18 юли 1872 г. той напуснал манастира и отпътувал за Цариград, за да бъде на разположение на екзархийското ръководство. Като пристигнал в

⁷ *Ibid.*, 152.

⁸ *Ibid.*, 158.

⁹ *Ibid.*, 289.

столичния град получил предложение да стане митрополит на Враца. Това предложение поставило Натанаил пред дилемата да избира между размирния и нееднороден Охрид и сравнително спокойния град Враца. Македонските епархии по това време се отличаваха със сурови условия и напрегнати отношения в епархийското управление. Той не се поколебал и категорично избрал бедната Охридска епархия независимо от предизвикателствата, които предстоели от този избор. Знаменателно е началото на неговото служение, а именно датата 24 септември 1872 г., денят в който Патриаршията обявила схизмата, акт, който бил плод на съборните решения от 16 септември. След близо две години изчакване на 28 март 1874 г. започва същинското му служение като Охридски митрополит, което приключило с напускането на града на 10 август 1877 г., а избухналата Руско-Турска война окончателно възпрепятствала завръщането му в Охрид. Независимо от този печален факт той винаги ще се чувства отговорен за делата в Охридската епархия, чувство, което не го напуска до края на живота му.

Разделението на България от Берлинският договор става повод за повсеместна съпротива в пределите на българската общност, в която активно се включва и българското духовенство. В тази връзка избухва въстание в поречието на р. Струма начело на което застава Охридският митрополит Натанаил. След кървавата разправа с въстаниците и потушаването му той се установява за постоянно в освободеното отечество. Назначен е за временно управляващ на Врачанска епархия, но скоро след това е избран за Ловчански митрополит където управлява епархията от 1875 г. до 10 февруари 1891 г. когато е избран за Пловдивски митрополит. Начело на тази катедра митрополит Натанаил остава до края на живота си 18 септември 1906 г. Погребан е в двора до олтара на съборната църква „св. Богородица“ в гр. Пловдив редом до неговия предшественик Панарет Пловдивски (†1883 г.)¹⁰.

Следващите публикации от поредицата исторически изследвания на патриарх Кирил са посветени изключително на събитията в Македония и Одринска Тракия, свързани с екзархийския период на Българското възраждане. Първото от тях „Съпротивата срещу Берлинския договор. Кресненското въстание“ излиза през 1955 г. в обем от 345 страници. Изградено изключително на нови документи това

¹⁰ *Ibid.*, 549.

изследване носи оригинален отпечатък и безспорен принос за обогатяване на църковната историография. Повод за написването са събраните нови документи, които допълнително осветляват един драматичен момент от борбата на българския народ срещу решенията на Берлинския конгрес. Несправедливите решения на конгреса разделят българските земи на пет части, което спира устрема на народната борба за национално обединение. Безспорна роля в този процес играят родолюбиви духовници, които не се поколебават да застанат начело на тази борба. Показателен пример е делото на митрополит Натанаил и важната роля, която изиграва като ръководител на Кресненското въстание. Нееднозначна е ролята на Българската държава в тази борба, докато Църквата, в това усилено време, успява да остане консолидирана и сравнително единна на територията на отделните разделени части. Това изследване чудесно допълва и осветлява един героичен момент както на народната борба за освобождение, така и на екзархийската църковна история.

През 1956 г. излиза голямото историческо изследване посветено на „Екзарх Антим“ с обем от 956 страници. Огромен труд, изграден изцяло в по-голямата си част върху оригинални документи, повечето от които се издават за пръв път. Личността на екзарх Антим е пряко свързана със съзиждането на освободеното отечество и възродената независимост на Българската църква.

Изследването стъпва на издадените до този момент кратки очерци за живота и дейността на екзарх Антим, като това на Тодор Д. Милков: „Антим I, Екзарх Български“ от 1899 г., на Архимандрит Илия Николов: Екзарх Антим I в сп. Духовна култура от 1920 г., на И. П. Орманджиев: Антим I, Български екзарх от 1928 г., книгата на Т. Ст. Бурмов: Българо-гръцката църковна распра от 1902 г., а също така и на статията на Нил Попов: Биографически сведения об екзархе Антиме первом¹¹. Ценна информация за него е застъпена и в мемоарната литература от този период. В тази връзка положителна оценка заслужават спомените на Марко Балабанов и мемоарите на д-р Христо Стамболски, писмата на Георги Тишев и др¹².

¹¹ Кирил Патриарх Български, *Екзарх Антим (1816 – 1888)*, София: Софийска света митрополия, 2020 [Cyril Patriarch of Bulgaria, *Exarch Antim (1816 – 1888)*. Sofia Metropolis Press, 2020], 6 – 10.

¹² *Ibid.*, 10 – 14.

Монографията е изградена в основната си част върху архивни материали, внимателно проверени и изследвани, предвид субективния им произход. Изключително ценни са изворите и материалите от ЦГИАЛ (Централный Государственный исторический архив в Ленинграде), които се отнасят към дейността на граф Н. П. Игнатиев, посланик на Русия в Цариград. Особено ценни са докладите на руския посланик за политическата обстановка в Османската империя, отнасяща се до Източния въпрос. Паралелно с тази информация се разкриват важни сведения за личността и дейността на екзарх Антим във връзка с обявената схизма и отношението му с чуждите дипломатически представителства.

Авторът е разделил огромния обем на монографията на девет глави, в които излага богатия изворов материал, хронологично и последователно. Верен на своя подход и методология той изгражда историческия разказ като се стреми да се придържа максимално близко до информацията на приложените документи. Канавата на историческия разказ е подкрепена солидно с богати сведения за историческата обстановка при която се ражда и преминава ранното детство на екзарха. Неговото духовно израстване е свързано пряко с повишаване образователния ценз, който ще го отведе до преподавателската катедра на Халкинското богословско училище. Тих, спокоен, предпазлив и премерен в действията си, бъдещия екзарх радикално променя естеството на личното си присъствие в драматичните събития на екзархийското дело. Събитията свързани с българския въпрос съпътстват делата на младия монах до момента, в който е въздигнат в епископско достойнство през месец май 1861 г.

Нова страница от живота на митрополит Антим се отваря след неговата хиротония. Това е един период на църковно служение в сложните отношения и съподчинение на Патриаршията и църковно-народното дело. Независимо от това, че е митрополит на Патриаршията той не остава равнодушен към последствията от наложените заточения на българските владци Иларион Макариополски, Авксентий Велешки и Паисий Пловдивски. Затова след продължителен размисъл, типично в негов стил, той категорично прави своя избор в полза на народното дело и на 5 декември 1868 г. обявява своя отказ от

Патриаршията¹³. Това е началото на всеотдайното служение в полза на възстановената църковна независимост, съпроводено от духовния подвиг на пастирската саможертва и лична отдаденост.

До 1872 г. неговото служение е белязано от борбата с униатската пропаганда от една страна и борбата между „млади“ и „стари“ от друга, за да се стигне до момента на решаващия избор за Български екзарх. На 12 февруари 1872 г. Антим бил избран за предстоятел на Българската екзархия, на който пост останал до 15 април 1877 г., когато под натиск от страна на османското правителство и неговите противници подал оставка, която била приета и той бил освободен като екзарх. Като цяло свалянето му се възприело с голяма тревога, понеже заслугите и делата на екзарх Антим били достатъчно известни както на народа, така и на църковните дейатели от българските епархии. Все още бил пресен споменът за турските жестокости след Априлското въстание и пастирската грижа на Екзарха за победените и преследвани участници във въстанието. Не напразно като политическа причина за отстраняването му се изтъква именно неговото отношение към съдбините на народа и активната му позиция в защита на българите, изразена в търсене на съпричастност от християнския запад.

След съдбовното решение да се оттегли от екзархийската катедра, злостастното заточение и поредица от перипетии, той благополучно се установява в освободеното отечество като митрополит на любимата Видинска епархия. Забележително е посрещането му на 9 май 1878 г. от страна на неговите съграждани в Лозенград и по-късно в столицата София. Народът непринудено и всеотдайно посреща своя духовен наставник и екзархийски предстоятел с преклонение и признателност за положените усилия и всеотдайно църковно служение, като изразява своята радост от срещата си с него с масово и всенародно честване, което дълбоко трогва измъчения от лишения, страдания и дълги митарства екзарх. Тук в пределите на Българското княжество ще се преплетат за пореден път неговата съдба и нуждата на отечеството от уменията и пастирската грижа на своя именит син и велик пастир.

Логичен завършек на обемната монография е дейността на Екзарх Антим в пределите на Княжеството и по-специално, участието

¹³ *Ibid.*, 278.

му в политическия живот на страната. Неговата личност, характер и житейска мъдрост допринасят за утвърждаване на политическата коректност, справедливост и далновидност, така необходими за устройството на възстановената Българска държава. Отново виждаме един исторически коректен разказ подплатен с автентични данни от проверени извори и свидетелства. Исторически разказ, който в замяна си като биографичен, при своя завършек се разстила из дебрите на българската църковна история, за да изгради образа на новата българска държава през църковното съзнание на православния народ и служението на родолюбивите Христови пастири.

След прибирането си във Видин, митрополит Антим се посветил на епархийските дела и спокойно уреждал църковния живот. Паралелно с това не оставал равнодушен към политическите събития и проблемите на Църквата в България. Вече с доста разклатено здраве, на 14 септември 1888 г. той получил втори удар, след който не се възстановил и на 1 декември в два часа след обяд починал.¹⁴

Оправдали се думите на Нил Попов за служението на Антим. Всичките му действия като предстоятел на Българската църква спомогнали да се опази чистотата на Православната вяра и да се защити интересът на българския народ. Историята е оценила с признание това всеотдайно пастирско църковно служение на род и родина¹⁵.

През 1958 г. излиза следващото голямо историческо изследване „Граф Игнатиев и българския църковен въпрос. Изследване и документи“, което също е подготвяно дълго време, предвид големия обем от 568 страници. Изследването е посветено на големия руски дипломат граф Н. П. Игнатиев, който е посланик на Русия в Цариград в периода от 1864 до 1877 г. Неговото служение съвпада с най-активния период от църковно-народната борба на българите. Като цяло политиката на Русия се ръководи преди всичко от своите геополитически интереси, което определя в голяма степен интересът на руската дипломация към българския църковен въпрос. Това отношение определя политиката на Високата порта от една страна и тази на западната дипломация от друга, що се отнася до разрешаването на наболелия български въпрос. Като част от по-големия Източен въпрос, българо-гръцкия спор поставя Русия в позиция да търси помирение меж-

¹⁴ *Ibid.*, 882.

¹⁵ *Ibid.*, 883.

ду два православни народа независимо от справедливата претенция на единия от тях. Православното единство е твърде важно за целите на руската дипломация, ето защо граф Игнатиев полага огромни усилия да помири Патриаршията и Българската екзархия. Ръководен от инструкциите на руския Свети синод той обявява своята подкрепа за запазване на каноническото предимство на Цариградската патриаршия, но в същото време пледира да се даде автономна църковна независимост на българите. Известна е неговата роля в издаването на султанския ферман през 1870 г., но в крайна сметка в изследването се стига до извода, че решаващата заслуга за издаването му е безкомпромисната борба на българския народ. На страниците на това обемно изследване Патриарх Кирил е успял да осветли тази активна дипломация максимално обстойно, предвид използваната литература и автентични извори. Отново сме свидетели на академичния подход в изследването, в което историческия разказ е стъпил здраво на автентични извори (писма, доклади, официални документи и др.). Текстът е обогатен във втората част с нови неизвестни документи, които се публикуват за първи път и осветляват периода на учредяване на Българската екзархия и първите актове от нейното съществуване. Ролята на Русия в обособяването на екзархията е от решаващо значение за разрешаването на българския въпрос. Независимо от субективната политика, която води, в крайна сметка нейната идентичност е достатъчно близо до народните очаквания и църковното изпълнение, а особена заслуга за това има изтъкнатия руски дипломат граф Н. П. Игнатиев.

„Българомохамедански селища в Южни Родопи (Ксантийско и Гюмюрджинско)“ излиза през 1960 г. Кратко по обем (112 с.) то съдържа изключително автентична информация, която лично събира Патриарх Кирил, когато е бил Ксантийски митрополит. Изследването съдържа сведения за българомохамеданските селища в пределите на подопечната му епархия, потвърдени от събраните изворови материали и онагледени с 13 факсимилета. Целта на този труд е да се установи истината за ислямизирането в пределите на Родопите, която се оказва, че е протичала в повечето случаи насилствено и то в продължение на повече от 300 години.

През 1961 г. излиза „Принос към българския църковен въпрос. Документи от Австрийското консулство в Солун“ в обем от 223 стра-

ници. Съдържанието на този труд следва анонса от заглавието. Материала е разделен на две части. В първата се прави анализ на църковно-народното движение, противостоящо на поредното униатско усилие за сключване на уния сред македонските българи през 1874 г. Втората част съдържа оригинални документи на Австрийското консулство в град Солун, представени в оригинал и съпроводени с превод на български. Събрана, преведена и представена, информацията от тези документи допринася за осветляване на един процес, замислен и финансиран от противостоящите западни покровители на католическата пропаганда. Възстановената Българска църква ще се бори с тази пропаганда и разрушителните последици от нея още от самото начало, безкомпромисно и последователно.

Следващото историческо изследване на Патриарха е посветено на „Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX в.“, което излиза през 1962 г. с обем от 472 страници. Тук е обърнато специално внимание на опитите на Конгрегацията на вярата да се сключи уния с Рим. Усилията на католическата пропаганда са методични и последователни в опита да привлекат българите в лоното на Римската църква. Съставът на политическия и интелектуален елит на българската диаспора предполагал такава ориентация, понеже в голяма степен бил увлечен от устрема на житейския модернизъм, който се идентифицирал с образа на западната религиозна общност. Поощрена от разнородните настроения сред българските интелектуалци католическата пропаганда предприема последователно няколко опита за сключване на уния с Рим: през 1850 г. в Битоля, в Кукуш 1859 г. и 1860 г. в Цариград. Много скоро обаче българите разбират, че православната вероизповед ще бъде променена в римокатолически дух и масово се оттеглят от нея. На страниците на предложеното изследване авторът представя документално подкрепен целия процес на пропаганда и противодействие на православното устройство на българите.

Продължение на това изследване се явява следващия труд на патриарх Кирил „Принос към униатството в Македония след Освободителната война (1879 – 1895). Доклади на френските консули в Солун“, който излиза през 1968 г. с обем от 711 страници. Тук съдържанието отново следва анонса на заглавието и разглежда процеса на униатската пропаганда и развитието на униатството сред българите след

Руско-турската война. Изследването се ограничава в рамките на 16 години и засяга предимно униатството в Македония и Одринска Тракия. За постигане на поставената задача авторът използва огромно количество архивни документи, събрани от много европейски архиви, с което изследването отново допринася за обогатяване на църковната историография. Този факт му дава възможност да разгледа историческите събития обстойно и да направи сравнително обективен анализ на изследваните исторически процеси. Крайната констатация от обширното изследване е, че православния отговор на чуждата пропаганда предreshава нейния неуспех.

Венец на историческото творчество на патриарх Кирил се явява последното мащабно изследване „Българската екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война 1877-1878 г.“, което излиза в един том разделен на две книги. Първата излиза през 1969 г. с обем 751 с., а втората през 1970 г. и съдържа 757 страници. Мащабът на целия труд не само впечатлява със своя обем, а впечатлява с прецизната работа с оригинални документи, събирането им, изследването на тяхната автентичност и не на последно място поставянето им на точното място в историческия пъзел на отминалите събития. Самият автор дава ясни указания в уводната бележка на първи том за намеренията, замисъла и осъществяването на цялата поредица. Замислена да излезе в четири отделни части в крайна сметка успява да излезе само първи том и то в две книги. Патриархът замисля и подготвя това изследване в продължение на три десетилетия, както сам свидетелства¹⁶. Периодът от Берлинския договор (1878) до Балканската война (1912г.) той разпределя на четири периода, като всеки период е замислен да бъде самостоятелна книга, част от една поредица посветена на Българската екзархия.

Първият период той разполага във времето от Берлинския договор до края на 1885 г. Събитията около Съединението авторът характеризира като общо усилие на целия народ за запазване на екзархийското дело в пределите на Одринско и Македония, запазване на седалището на Екзархията в Цариград и проявената съпричастност

¹⁶ Кирил, Патриарх Български. *Българската Екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война (1877-1878)*, т. 1, кн. II, София: Синодално издателство, 1970 [Patriarch of Bulgaria Cyril, *The Bulgarian Exarchate in Adrianople and Macedonia after the War of Liberation (1877-1878)*. Vol. 1, book II, Sofia, 1970], 7.

със съдбата на останалото извън пределите на страната българско население.

Вторият период обхваща само седем години от 1886 до 1893 г. Но както го характеризира авторът, той е изпълнен с много компромиси, грешки от страна на софийското правителство, променена външно-политическа обстановка и много страдания на българите в поробените територии. В крайна сметка усиленото време става плодотворно и Българската екзархия успява да утвърди своето седалище в Цариград и да издейства берати за избиране на български владци в някои македонски епархии¹⁷.

Третият период обхваща ясната граница от края на 1893 г. до Илинденското въстание през 1903 г. Характерното на този период е появата на Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО). Новосъздалата се ситуация благоприятства появата на активно революционно четническо движение, което действа паралелно с легалната, призната и вече утвърдена Българска екзархия, феномен, който кара турското правителство да се отнася твърде подозрително към дейността на Църквата в Одринско и Македония. Това положение налага твърдо противодействие от страна на Високата порта и активиране на антибългарската дейност от страна на гръцката и сръбска пропаганда, които в този момент си сътрудничат с турското правителство¹⁸.

Четвъртият период от Илинденското въстание до Балканската война (1912 г.) е замислен да отрази съдбовното време на отърсване, оцеляване и събиране на нови сили от изстрадалия български народ, подкрепен и вдъхновен от плодовете на екзархийското дело.

„Българското население в Македония в борбата за създаване на Екзархията“ е последния труд, който излиза посмъртно през 1971 г. (95 с.), отново посветен на екзархийското дело с акцент на българите в Македония. Като поставя основата на българския църковно-народен въпрос още при Паисий, той отбелязва ранните Хилендарски книжовници и книжовниците борци, за да стигне до църковно-народното освободително движение в Македония. Отново се връща за основание и подкрепа в битието на Охридската архиепископия за да аргументира дейността на Българския църковно-народен събор в Ца-

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ *Ibid.*, 8.

риград през 1871 г. Както той казва в една от книгите: „Излагането на народно-политическата история на българското население във вилаетите е най-тясно и жизнено свързано с историческия ход на екзархийското дело, т.е. на самата Екзархия“.

Към тези обемни монографични издания би трябвало да добавим и някои по-кратки изследвания, които излизат в специализирания печат като: „Седем неизвестни писма на Димитър Х. Миладинов“ излязло в сп. Духовна култура, кн. 11-12 от 1963 г. и „Епископ Поликарп Патарски“ отпечатано в Годишник на Духовната академия, т. XIII от 1964 г., носещи своя принос за обогатяване на Българската църковна историография.

Завършвайки този текст все още се опитвам да си представя целия процес на издирване, събиране, проучване, изграждане, редактиране и издаване на тези хиляди страници. Това е неимоверно усилие, воля, последователност и десетилетна отдаденост на историческата истина и нейното свидетелство. Зад тези обемни изследвания стои личността на Българския патриарх Кирил, който залага не само името си, а целия си авторитет на Български архиерей. Заставайки начело на възстановената Българска патриаршия (1953 г.), той не се поколеба да използва високото си положение за да търси автентични документи свързани с историята на Българската екзархия и не само за нея. Изследователския дух не го напусна до сетните му дни. Той събира отвсякъде, където се отваря такава възможност, автентични и оригинални документи свързани с Българската църковна история. Това...“ е един много важен и заразяващ пример в онова време, в което се мисли, че историята на България вече няма никакво значение¹⁹. Но трупането на документи не е достатъчно. Необходимо е да се организира тази информация, да се систематизира, да се опише и някой да я предложи в текст.

Субективното възприемане на изследваните от Патриарха исторически процеси поражда появата на разнопосочни оценки за науч-

¹⁹ Павлов, Павел. „Патриарх Кирил запазва достойнството на Българската църква и духовенство (интервю)“, Ангел Карадаков (ведещ). *Светодавец*, 3 (2021) [Pavlov, Pavel. “Patriarch Kirill preserves the dignity of the Bulgarian Church and clergy (interview),” Angel Karadakov (presenter). *Svetodavets*, 3 (2021)], svetodavec.wordpress.com/2021/03/10/патриарх-кирил-запазва-достойнството/. Дата на посещение (11.12.2021).

ната и пастирската му дейност. Фактът, че се срещат странни на пръв поглед оценки от „утвърдили се“ изследователи по силата на кариерното им издигане, и с идеологическо обременено подсъзнание за творчеството му, не намалява приноса и ценността на историческото изследване от патриарх Кирил, и то в неговата автентична форма на изпълнение. Ще пропусна отправяните критики именно към организацията на изследванията и големия обем на издадените монографични трудове, а ще отбележа само, че за да се случи всичко това е необходимо да има кой да го замисли, да организира действителната подготовка, да подsigури необходимата автентична и оригинална информация, да редактира целия ход на изследване и да го държи в руслото на първоначалния замисъл, и не на последно място да се погрижи този труд да види бял свят, издаден в научния образ на историческата наука. Тази задача пое върху плещите си приснопамятния патриарх Кирил, и я изпълни блестящо, като запълни с над 6000 страници златната лавица на Българската църковна историография.

Библиография

Енциклопедия България. Том 5, София: Издателство на БАН, 1986 [Encyclopedia Bulgaria. Vol. 5, Sofia: Bulgarian Academy of Sciences Publishing House, 1986].

Кирил Пловдивски, Паисий, митрополит Пловдивски в църковно-народната борба. Пловдив, 1948 [Cyril of Plovdiv, Paisiy, Metropolitan of Plovdiv in the church-national struggle. Plovdiv, 1948], с.3.

Кирил Пловдивски. Панарет, митрополит Пловдивски (1805 – 1883).София, 1950 [Cyril of Plovdiv. Panaret, Metropolitan of Plovdiv (1805 - 1883), Sofia, 1950].

Кирил Пловдивски, Натанаил, митрополит Охридски и Пловдивски (1820 – 1906). София, 1952 [Cyril of Plovdiv, Nathanael, Metropolitan of Ohrid and Plovdiv (1820 - 1906). Sofia, 1952].

Кирил Патриарх Български, Екзарх Антим (1816 – 1888). София: Софийска света митрополия, 2020 [Cyril Patriarch of Bulgaria, Exarch Antim (1816 – 1888). Sofia Metropolis Press, 2020].

Кирил, Патриарх Български. Българската Екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война (1877-1878). Т.1, кн. II, София: Синодално издателство, 1970 [Patriarch of Bulgaria Cyril, The Bulgarian Exarchate in Adrianople and Macedonia after the War of Liberation (1877-1878). Vol. 1, book II, Sofia, 1970].

Павлов, Павел. „Патриарх Кирил запазва достойнството на Българската църква и духовенство (интервю)“, Ангел Карадаков (водещ). Светодавец, 3 (2021) [Pavlov, Pavel. “Patriarch Kirill preserves the dignity of the Bulgarian Church and clergy (interview),” Angel Karadakov (presenter). Svetodavets, 3 (2021)], svetodavec.wordpress.com/2021/03/10/патриарх-кирил-запазва-достойнството/ (11.12.2021).